

مردی که جلوتر از زمانه خود بود

نگاهی به سرگذشت کلنل پسیان و اقدامات اصلاحی در مشهد

نام‌های بسیاری پس از مرگ فراموش می‌شوند اما افرادی هم هستند که نامشان پس از مرگ در یاد و خاطره مردم باقی می‌ماند. کلنل پسیان یکی از نام‌هایی است که حدود صد سال از مرگش و خاکسپاریش در شهر مشهد گذشته است اما هنوز فراموش نشده است. هر چند که این سرهنگ ژاندارمی اهل مشهد نبود اما نامش با این شهر گره خورده و در حافظه تاریخی مردم مشهد باقی مانده است.

سرهنگی که پیانو می‌نواخت

در سال ۱۳۰۹ ق/ ۱۲۷۱ ش محمد تقی پسیان در خانواده‌ای نظامی به دنیا آمد. پدرش محمد خان عنایت‌السلطان نام داشت. خانواده او از مهاجران قفقاز بودند که پس از جنگ ۱۲۴۳ ق و انعقاد عهدنامه ترکمن‌چای و جدا شدن قفقاز از ایران، به زیر بار رعیتی روس نرفته، به تبریز مهاجرت کردند. محمد تقی پسیان علوم قدیم و جدید، فارسی، عربی و سایر زبان‌های خارجی را از ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۳ ق به مدت شش سال در منزل، مکتب و مدرسه لقمانیه تبریز آموخت از آن جایی که همه خانواده‌اش نظامی بودند طبیعی بود که او هم در سال ۱۳۲۴ وقتی پانزده سالش بود وارد مدرسه نظام تهران شود. می‌گویند پسیان مردی با روحیه حساس بود. شعر می‌گفت، پیانو می‌زد و رساله‌ای درباره موسیقی به آلمانی نوشته است. به جز همه این‌ها مردم او را به عنوان نخستین خلبان ایرانی می‌شناسند. شاید به واسطه همین ویژگی‌ها سرنوشت متفاوتی با هم قطارانش داشت. سرنوشتی که به گفته استادان تاریخ با وجود اهمیتی که داشته و داستان‌های زیادی که درباره‌اش از شجاعت در جنگ جهانی اول تا شورش بر علیه حکومت در خراسان وجود دارد، کمتر شناخته می‌شود. براساس اسناد تاریخی زندگانی نظامی، سیاسی کلنل پسیان را به دو دوره تقسیم کرده‌اند. دوره اول با ورود به ژاندارمری و نقشی که این نیرو در سرکوب راهزنان و اشرا ایفا کرد، شروع می‌شود و سپس با وقوع جنگ جهانی اول و نقش مهم او در مقابله با لشکرکشی روس‌ها؛ آن‌گاه مهاجرت به آلمان برای ارتقای آموزش نظامی و فرهنگی خود، ادامه می‌یابد. دوره دوم زندگی محمد تقی خان با ورودش به ایران در اوایل بهمن ۱۲۹۸ و استخدام مجدد در ژاندارمری آغاز می‌شود و با رفتن به خراسان و سرانجام نافرمانی در برابر دولت مرکزی و مرگش در ۱۰ مهر ۱۳۰۰ به پایان می‌رسد.

قضاوت تاریخ

اما همان‌طور که گفتیم این همه ماجرای این کلنل نامی ایرانی نیست. زمامداری و قیام کلنل محمد تقی خان پسیان، یکی از مهم‌ترین وقایع خراسان در تاریخ معاصر است. طی این قیام، کلنل پسیان، افسر جوان و وطن‌دوست

ژاندارمری، ضمن سرپیچی از دستورات «قومالسلطنه»، نخست‌وزیر وقت، خواستار برکناری او از رئیس‌الوزرای و سامان دادن به اوضاع آشفته مملکت شد. با این حال، دیدگاه‌های متفاوتی درباره نیت حقیقی کلنل پسیان از این اقدام وجود دارد. در گزارشی از روزنامه خراسان نظر برخی از شخصیت‌ها درباره این عمل او آمده است. برخی شخصیت‌ها، مانند زنده‌یاد «ملک‌الشعراى بهار»، در جلد دوم کتاب «تاریخ مختصر احزاب ایران»، از کلنل پسیان، به دلیل موضع‌گیری علیه حکومت مرکزی ایران، خرده گرفته و او را نکوهش کرده‌اند و گروهی دیگر، مانند «سیدمهدی فرخ»، دیپلمات خبره ایرانی و همکار کلنل، او را مردی بی‌عیب و نقص دانسته‌اند که هدفی جز اعتلای میهن، دفاع از تمامیت ارضی کشور و حمایت از حقوق مردم نداشته است. در این میان، شاید بتوان دیدگاه زنده‌یاد «مهرداد بهار»، فرزند ملک‌الشعراى بهار را، منصفانه‌تر و مقرون به صحت‌تر از نظرات دیگران دانست. او در کتاب «درباره قیام ژاندارمری خراسان» می‌نویسد: «اگرچه تقدس یافتن کلنل و پلید کردن قومالسلطنه ممکن است تا حدی مبتنی بر یک رشته حقایق تاریخی باشد، اما در این میان، بنیان‌های تفکر سنتی و گرایش‌های نا تاریخی در فرهنگ ما هم، نقشی به عهده دارد که بنا بر آن، حقایق وقایع و ذکر دقایق تاریخ، ارزش چندانی ندارد یا بهتر بگوییم در نظر بسیاری اصلاً ارزش ندارد. [به همین دلیل] در بررسی این‌گونه وقایع تاریخی، یافتن حقیقت چندان ساده نیست و باید با دقت فراوان به پیشینه و اسناد آن واقعه نگریست و نباید بر اساس اظهار نظرهای اشخاص درباره آن‌ها تصمیم گرفت.»

زندگی محمد تقی پسیان در میان اسناد تاریخی

براین اساس آنچه در اسناد تاریخی آمده است محمدتقی پسیان بعد از پایان جنگ جهانی اول به ایران آمد. به دنبال سقوط دولت وثوق‌الدوله دوباره به خدمت ژاندارمری بازگشت و به درجه کلنلی (سرهنگی) ارتقا یافت. در دولت مشیرالدوله به فرماندهی ژاندارمری خراسان منصوب گردید. مأموریت او با والی‌گری قومالسلطنه در خراسان مصادف بود. پسیان برای اصلاح امور ژاندارمری تلاش بسیار کرد. با ایجاد تشکیلاتی منظم به انجام اصلاحاتی اقدام نمود. کوتاه نمودن دست افرادی که اموال دولتی را به مصارف شخصی می‌رساندند، ایجاد نظم و تخصیص بودجه ژاندارمری به مصارف این مرکز، ایجاد امنیت با دستگیری سارقین مسلح و ناامن‌سازان منطقه، ایجاد تشکیلات جهت سازماندهی محاسبات آستان قدس رضوی و تلاش جهت تأمین استقلال اقتصادی و سیاست خارجی از جمله اقدامات او در این دوره بود، اما کودتای سیدضیاءالدین طباطبائی و رضاخان سردار سپه در ۳ اسفند ۱۲۹۹ اوضاع را دگرگون کرد. در فرودین ۱۳۰۰، قومالسلطنه دستگیر و به تهران اعزام شد و سیدضیاء کلنل را به سمت والی نظامی خراسان منصوب کرد. کلنل در مدت والی‌گری کوتاه خود، اصلاحاتی انجام داد. در حوزه نظامی نفرات کادر ژاندارمری را افزایش داد، چند کمیسیون نظامی برای بهبود کیفیت سازمانی ژاندارمری ایجاد کرد و فرمانداری شهرهای مهم مانند قوچان، نیشابور و تربت‌حیدریه در دست صاحب منصبان قرار گرفت. در حوزه اقتصادی - سیاسی مالیات عقب‌مانده زمین‌داران را گرفت و بر کارهای نیابت تولیت آستان قدس که دچار سوء مدیریت شده

بود، نظارت کرد و برخی از اشرار همچون خداوردی خان و برادرش الله‌وردی را به مجازات رساند. حکومت سیدضیاء صد روز بیشتر طول نکشید و در ۴ خرداد ۱۳۰۰ فرمان عزل او صادر و به همه ایالات مخابره شد. ده روز بعد قوام‌السلطنه در زندان حکم صدارت خود را دریافت و کابینه خود را به احمدشاه معرفی کرد. زودتر از آن، در ۷ خرداد فرمان تلگراف شاه به خراسان رسیده بود که بنا بر آن کلنل در فرماندهی قوای نظامی خراسان باقی می‌ماند، ولی از دخالت در امور حکومتی منع می‌گردد. از اواخر مرداد ۱۳۰۰ روابط کلنل با حکومت مرکزی به بن‌بست رسید.

از برخورد با حکومت مرکزی تا مرگ

کلنل پس از اطلاع از ماهیت کابینه سیدضیاء و اقدامات آن در زمینه آزادی جمعی از مستبدین و دستگیری برخی از آزادخواهان، معتقد بود که تغییر سیستم حکومت به منظور اداره صحیح کشور الزامی است و این امر را از منطقه تحت نفوذ خود آغاز کرد. او به عنوان والی خراسان به تحت کنترل درآوردن شهر با استمداد از نیروهای ژاندارم و سرپیچی از اطاعت حکومت مرکزی دست زد و با سقوط کابینه سیدضیاء در ۳ خرداد و تیرگی روابط با نیروهای انگلیسی مستقر در این منطقه، نارضایتی قبایل و عشایر از حکومت مرکزی، عدم پذیرش والیان قوام‌السلطنه و بازگرداندن ژنرال گلرپ به تهران، حرکتی جدید را آغاز کرد. محمدابراهیم خان شوکت‌الملک علم (والی قائنات) مأمور تنظیم قوای جنوب خراسان و حرکت به مشهد به منظور مقابله با کلنل شده بود، اما پیش از اجرای دستور قوام‌السلطنه درباره حمله به خراسان باب گفت‌وگو را با کلنل گشود. در اوایل مهر ۱۳۰۰ شوکت‌الملک نماینده خود (محمدولی خان اسدی) را به مشهد فرستاد. کلنل تحت تأثیر مذاکرات قرار گرفت و متقابلاً آیت‌الله زاده خراسانی و حاج حسین آقای ملک را به نزد امیر شوکت‌الملک فرستاد. سرانجام دو طرف برای توافق درباره خروج کلنل از کشور از طریق هندوستان قرار ملاقات گذاشتند. در این هنگام، سردار معزز (حاکم بجنورد) که پیش‌تر قول همکاری به کلنل داده بود خیانت کرد و برخی از کردهای قوچانی را به شورش واداشت. شورشیان با حمله به قوچان و خلع سلاح ژاندارم‌ها، شهر را به تصرف درآوردند. کلنل از ملاقات با امیر شوکت‌الملک که می‌توانست سرنوشت‌ساز باشد، دست برداشت و برای دفع شورشیان، شبانه با گروهی از افسران و ژاندارم‌ها به سوی قوچان شتافت. در تپه‌های داوودلی جعفرآباد با آن‌ها مواجه شد و جنگید. کمی نفرات و کاهش مهمات و مکر دشمن تا عصر ۹ مهر ۱۳۰۰، عرصه را بر کلنل و قوای ژاندارم تنگ کرد. فرستادگان او برای آوردن مهمات از جعفرآباد، به جبهه بازنگشتند و فرمانده خود را تنها و بدون مهمات رها کردند. کلنل یکه و تنها، در حالی که محاصره شده بود تا آخرین فشنگی که داشت جنگید و کشته شد. مبارزات اصلاح‌طلبانه کلنل محمدتقی‌خان پسپان چند ماه (فروردین تا مهر) بیشتر طول نکشید و وی مردانه در سی‌سالگی کشته شد. تمام دارایی وی ۲۷۰ تومان قیمت‌گذاری شد. تا پایان عمر مجرد بود و ازدواج نکرد. جسد وی در کنار قبر نادرشاه افشار در مجموعه باغ نادری مشهد به خاک سپرده شد.

از اقدامات عام‌المنفعه در مشهد تا آموزش رایگان

ساخت مراکز عام‌المنفعه، یکی دیگر از اقدامات اصلاحی پسیان بود که متأسفانه با کشته شدن ناجوانمردانه وی در جعفرآباد قوچان، در مهرماه ۱۳۰۰، بسیاری از آن‌ها ناتمام ماند. او با اصلاح امور مالی آستان‌قدس، صندوق خیریه‌ای ایجاد کرد تا به نیازمند مشهدی، خدمات ارائه کند. سنگ بنای نخستین سیلوی خراسان درست در همین زمان گذاشته شد و حتی، در آن وانفسا، امور فرهنگی خاصی مانند اهتمام به ساخت و ساز آرامگاه فردوسی، مورد توجه قرار گرفت. برای این منظور، برنامه هنری برگزار شد و عواید آن به بازسازی آرامگاه فردوسی اختصاص یافت. ساخت مدارس جدید در مشهد به سال ۱۲۷۴ هـ.ش و دوره ناصرالدین‌شاه قاجار باز می‌گردد. با پیروزی انقلاب مشروطیت، تعداد مدارس جدید در مشهد افزایش یافت. در سال ۱۲۹۶، نخستین مدرسه دخترانه مشهد نیز، توسط بانو فروغ آذرخشی، ساخته شد. با این حال، این مدارس رایگان نبودند و از بودجه دولتی استفاده نمی‌کردند. والدین باید شهریه می‌پرداختند و به این ترتیب، کمتر دانش‌آموز فقیری می‌توانست در این مدارس تحصیل کند. موضوع احداث مدارس جدیدی که از بودجه عمومی استفاده کند و همه بچه‌های مشهدی را تحت پوشش قرار دهد، توسط کلنل محمدتقی خان پسیان مورد توجه قرار گرفت و با همت او، سنگ بنای نخستین مدارس به اصطلاح دولتی، در شهر مشهد و البته خراسان، گذاشته شد. گزافه نیست اگر مشهد را در میان شهرهای ایران، از نخستین مکان‌هایی بدانیم که در آن، آموزش عمومی رایگان، رواج یافت.

منابع: سایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی، روزنامه خراسان، پادکست و کتبی که درباره این شخصیت منتشر شده است.